

Михайло Ковальчук

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України.*

На підставі спогадів і документів висвітлено перебіг військової операції корпусу Січових стрільців під час контрнаступу армії УНР проти більшовиків наприкінці березня — на початку квітня 1919 р. Докладно реконструйовано бойові події, проаналізовано наявні в історіографії помилки й неточності, внесено корективи до вже усталених історичних знань.

Ключові слова: Січові стрільці, Українська Народна Республіка, Дієва армія УНР.

Mykhailo Kovalchuk

Berdychiv operation of Sich Riflemen Corps in 1919

Basing of memories and documents the author researches the course of the military operation of Sich Riflemen Corps during the overall UPR Army counter-offensive against Bolsheviks (end of March — beginning of April 1919). The author reconstructs military actions in detail, analyses actual mistakes and inaccuracies, fixes the available historical knowledge.

Key words: Sich Riflemen, Ukrainian People's Republic, Acting army of UPR.

БЕРДИЧІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НАВЕСНІ 1919 р.

На початку 1919 р. Українська Народна Республіка опинилася на межі воєнно-політичної катастрофи. Незважаючи на успішне повалення режиму П. Скоропадського, уряд УНР отримав у спадщину від гетьманату ненависть значної частини українських селян до «самостійності», яка асоціювалася в їхній свідомості з реставрацією поміщицького землеволодіння й нагаями каральних загонів. Тому заклики до розбудови національної держави наштовхнулися на ворожість багатьох вчорашніх повстанців, які прагнули лише «соціальної революції».

Сприятливою атмосферою скористалися російські більшовики, які розпочали збройну агресію проти УНР. Кістяк військових сил Радянської Росії в Україні на початку 1919 р. склали частини, сформовані переважно з українських селян. Під натиском червоних армія УНР була змушена залишити Лівобережну Україну й Приазов'я. Майже без опору радянські війська зайняли Київ. Лише в березні 1919 р. армія УНР спробувала контратакувати супротивника на Правобережжі. Важливу роль в цих боях відіграв корпус Січових стрільців (СС), що вважався одним з найбільш боєздатних з'єднань армії УНР. Поява січовиків на більшовицькому фронті, як сподівалося українське командування, мала схилити чашу військового успіху на бік армії УНР.

Бої, які довелося вести Січовим стрільцям у ході березневої наступальної операції, склали одну з найбільш героїчних сторінок у історії армії УНР. Незважаючи на це, в історичній літературі й досі відсутній повноцінний опис тих подій. Уже майже століття єдиним джерелом відомостей з цієї теми залишається лише нарис генерала Марка Безручка, присвячений історії Січових стрільців¹. Але колишній начальник штабу корпусу СС доволі лаконічно описав бойові дії на Правобережжі в березні 1919 р. Поважний автор ще й припустився значних неточностей: суттєво змістив хронологію подій, подекуди переплутав їх послідовність, а деякі факти взагалі замовчав. До певної міри, це можна пояснити тим, що

¹ Див.: Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // *Історія Січових стрільців*. — К.: Україна, 1992. — С. 210—217.

М. Безручко у вказаний час ще не служив у корпусі СС й не був належним чином обізнаний про перебіг подій². Але він не використав у своїй роботі й документи армії УНР, що збереглися в архівних центрах української еміграції.

Аби не розпалювати атмосферу галицько-наддніпрянського розбрату, М. Безручко у своїй праці волів не згадувати факти, які могли кинути тінь на бойову співпрацю між представниками різних регіонів України — навіть якщо такі епізоди мали важливе значення для перебігу воєнних дій. Нарешті, М. Безручко зовсім не наводить відомостей про сили, склад та дії противника.

Українські дослідники, які впродовж останніх десятиріч зверталися до історії Січових стрільців, прагнули не так розібратися у подіях минулого, як прославити січово-стрілецьку формацію. Саме тому практично всі публікації, присвячені історії бойових дій корпусу СС, є лише переказом праці М. Безручка. Березневі бої, як і інші етапи бойової діяльності Січових стрільців, висвітлено однобоко й поверхнево, без залучення архівних документів чи даних радянської сторони. Замість реконструкції й аналізу військових подій, українські дослідники обмежилися лише конспектуванням праці М. Безручка.

Утім, радянські історики не зробили й цього. Повноцінне дослідження збройної боротьби, що точилася на українських землях в 1917—1920 рр., у Радянському Союзі зі зрозумілих причин було неможливим. Навіть операції Червоної армії проти військ УНР не знайшли належного висвітлення в радянській історичній літературі. Лише зі спогадів колишнього командувача Українського фронту В. Антонова-Овсієнка читач у загальних рисах міг дізнатися, як розгорталися бойові дії проти армії УНР у березні 1919 р.³ В інших публікаціях згадки про ті події були напрочуд лаконічними й хибували на суттєві фактологічні неточності (радянські автори неправильно вказували навіть склад червоних військ). Обмаль конкретики містили й біографічні нариси про відомого радянського воєначальника, який відзначився в ході березневих боїв⁴.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 1604. — Арк. 2.

³ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — М.: Госиздат, 1932. — 350 с.

⁴ Див.: Герасимов Е. Щорс. — М.: Воениздат, 1950. — 128 с.; Васильчиков В. Начдив Щорс. — М., 1957. — 118 с.; Карпенко В. Щорс. — М., 1974. — 223 с.

Між тим, в архівах збереглося чимало матеріалів, пов'язаних з операцією Січових стрільців проти радянських військ у березні 1919 р. Передусім, це документи армії УНР, які містяться сьогодні у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Накази й розпорядження, оперативні звіти й донесення штабу Дієвої армії, корпусу СС та інших військових з'єднань дають змогу докладно простежити перебіг бойових дій. Цінні відомості містять оперативні документи радянського командування, які зберігаються у Російському державному військовому архіві.

Допомагають реконструювати воєнні події й військово-політичні зведення компартійного керівництва, виявлені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Суттєво доповнюють історичну картину мемуарні свідчення учасників збройної боротьби в березні 1919 р., що збереглися в державних архівах України. Значна частина цих документів упродовж багатьох десятиріч перебувала на «закритому зберіганні» й залишалася невідомою для дослідників. Тож спираючись на архівні матеріали й спогади учасників подій, ми спробували відтворити перебіг операції, яка відіграла ключову роль під час контрнаступу армії УНР в березні 1919 р.

* * *

У 1919 р. корпус Січових стрільців вважався найбільш боєздатним військовим формуванням армії УНР. Відданість січовиків національній ідеї піднесла їх на роль урядової гвардії в часи Центральної Ради, а видатна роль у Протигетьманському повстанні зробила головною військовою силою Директорії УНР. Уже за кілька тижнів після повстання полк СС було розгорнуто в дивізію, а невдовзі — в корпус. І хоча з'єднання Січових стрільців ще нещодавно вважалося «галицьким», у 1919 р. в його лавах переважали уродженці Наддніпрянської України. Найбільше галичан залишалося в 1-му полку СС, інші ж частини склалися майже виключно з наддніпрянців.

Після невдалої оборони Києва й жорстоких боїв з червоними в лютому 1919 р. корпус СС було виведено на відпочинок і реорганізацію до району Проскурова⁵. Кілька січово-стрілецьких

Євген Коновалець

полків, які залишилися на позиціях, були тимчасово приділені до складу інших військових з'єднань.

Беззмінний командир Січових стрільців, 27-річний отаман Євген Коновалець не був кадровим офіцером. До революційних подій його бойовий досвід вичерпувався лише кількामісячним командуванням ротою в австрійській армії. Як свідчили сучасники, Є. Коновалець був радше організатором, аніж воєначальником. За словами співробітника штабу Дієвої армії полковника Миколи Капустянського, він «бойове керівництво військом... покладав на своїх на-

чальників штабів, даючи їм вільну руку і санкціонуючи їх розпорядження»⁶.

Начальником штабу корпусу СС саме в цей час став кадровий старшина-генштабіст підполковник Борис Сулковський. Колишній офіцер російської армії, Б Сулковський в 1917 р. пов'язав свою долю з українським національним рухом. Він мав значний досвід служби в штабах вищих військових з'єднань під час Першої світової війни, хоча й вважав себе недостатньо підготовленим для самостійного керівництва штабною роботою.

Наприкінці зими 1919 р. старшини й вояки корпусу СС були стомлені кровопролитними боями й пригнічені ворожістю населення до уряду, що обстоював незалежність України⁷. Популярність радянських гасел, а також той факт, що червоні війська в Україні

⁵ Згідно з системою назв і нумерації, запровадженою в армії УНР Наказним отаманом О. Грековим, корпус СС мав називатися 7-м кошем Січових стрільців. Але ця назва не прижилася у військах, а після відставки О. Грекова з посади Наказаного отамана зникла з ужитку.

⁶ Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1 (чч. I й II). — Мюнхен, 1946. — С. 47.

здебільшого складалися з українців, надзвичайно деморалізував січовиків. «Виходить так, начебто ми тут провадимо боротьбу не за українську справу, а за уряд Директорії, який втратив популярність в народних масах», — так передав цей настрій сучасник⁸. Небажання стрільців битися з червоними змусило командування Дієвої армії готувати передислокацію січового корпусу на західну Волинь, на польський фронт⁹.

Тим часом, становище на більшовицькому фронті стрімко погіршувалося. У лютому 1919 р. радянські війська просунулися вглиб Правобережжя, зайнявши такі важливі залізничні вузли, як Фастів, Коростень, Бердичів і Козятин. З Київщини більшовики розгорнули наступ на Вінницю й Вапнярку, залишивши в районі на захід від Києва лише нечисленні військові сили. Наказний отаман військ УНР генерал Олександр Греков спробував скористатися таким стратегічним становищем. Поки війська Східного фронту армії УНР стримували основні сили червоних на лінії Житомир — Чуднів — Калинівка — Вінниця, на півночі ударна група отримала наказ наступати на Київ. Зламавши опір нечисленних радянських частин, Північна група в середині березня 1919 р. здобула Коростень. Водночас, Запорізький корпус розгорнув успішний контр-наступ проти 2-ї радянської повстанської дивізії на уманському напрямку.

Лише небоездатність військ Східного фронту зірвала наступальні плани українського командування. Коли 14 березня червоні майже без опору захопили Житомир, Східний фронт армії УНР (5 тис. багнетів) розпався на кілька окремих угруповань. Залізничний корпус і Запорізька бригада відступили на захід, прикриваючи Новоград-Волинський, Полонне й Шепетівку від частин Окремої стрілецької радянської бригади (6 тис. багнетів). На вінницькому напрямку Чорноморський кіш намагався стримати наступ 1-ї Української радянської дивізії (12 тис. багнетів). Коман-

⁷ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. — Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формуції Січових Стрільців, 1969. — С. 184. — С. 184.

⁸ Мазепа І. Україна і огні й бурі революції 1917 — 1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 131.

⁹ Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917—1921 рр. — К., 2010. — С. 94—95.

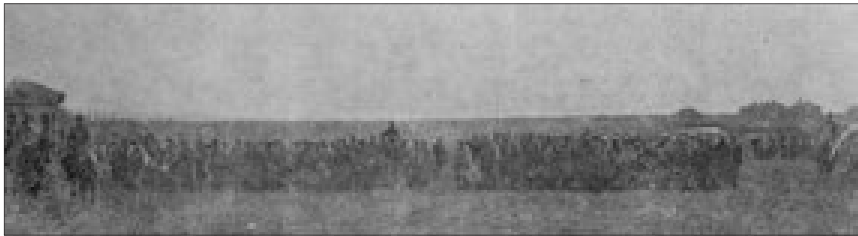
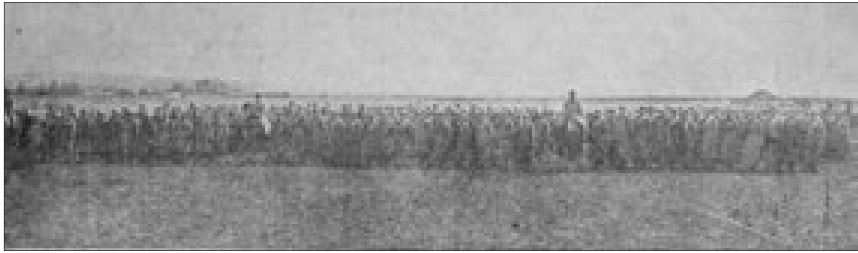
дувач Східного фронту Федір Колодій не приховував, що його деморалізовані війська більше не здатні протистояти переважаючим силам противника. Натиск червоних на рештки військ Східного фронту загрожував проривом у запілля армії УНР.

Погіршення стратегічного становища змусило українське командування відмовитися від намірів передислокувати Січових стрільців на польський фронт. Не маючи інших резервів, О. Греков вирішив направити корпус СС на допомогу військам Східного фронту. 15 березня Наказний отаман звелів командуванню СС відправити перші військові частини до району Полонного. Січовики мали не лише повернути Житомир і Бердичів, але й активними діями в цьому напрямку полегшити становище військ Східного фронту й дати можливість Північній групі виконати своє завдання. Крім того, у штабі Дієвої армії УНР сподівалися, що дії січово-стрілецьких частин змусять червоних сповільнити наступ на Вігницю.

На цей час корпус Січових стрільців складався з трьох піших полків (1-й, 3-й і 5-й), які налічували 4 тис. багнетів. Ще два полки СС тимчасово перебували в лавах військ Північної групи. Частину січової артилерії за дозволом командування армії УНР було відправлено до Галичини, але в складі корпусу залишалися чотири гарматні полки (1-й, 3-й, 4-й і 5-й), які мали на озброєнні 4 важких і 36 легких гармат. За час перебування в тилловому районі корпус не отримав значних людських поповнень, а наказ про відправку на більшовицький фронт викликав невдоволення серед багатьох січовиків, які розчарувалися в політиці уряду УНР. Як відзначив історик Січового стрілецтва, «коли після реорганізації прийшов наказ стрілецтву вирушити під Бердичів, то стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба було б»¹⁰.

За виробленим командуванням армії УНР планом, авангардні частини Січових стрільців мали зайняти позиції в районі станції Романів, що неподалік Чуднова. Транспортування корпусу СС до Полонного розраховували закінчити не пізніше 21 березня. Залізничний корпус і Запорізька бригада мали підлягати Є. Коновальцю, який підпорядковувався безпосередньо командуванню Дієвої армії. Зайнявши Житомир і Бердичів, Січові стрільці по-

¹⁰ Кучабський В. Від першопочинів до проскурієвського періоду... — С. 185.

*Перегляд частин корпусу СС у Проскурові.
18 березня 1919 р.*

винні були вийти до Фастова, а війська Східного фронту — до Білої Церкви¹¹.

Першими отримали наказ вирушити на фронт 3-й полк СС і дві гарматні батареї. Але відправка цих частин затрималася: лише опівдні 18 березня два курені 3-го полку СС виїхали зі Старокостянтинова¹². Командувач Східного фронту генерал Ф. Колодій прохав прискорити відправку січовиків, побоюючись ворожого прориву на Шепетівку. «Зараз йде спішно погрузка і ми СС видвинем на лінію Житомир — Бердичів», — повідомляв у відповідь помічник начальника оперативної управи штабу Дієвої армії, полковник М. Капустянський¹³.

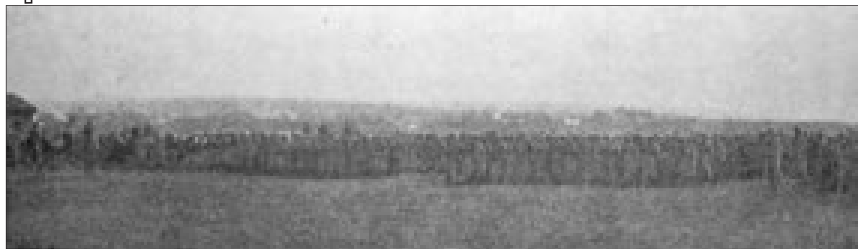
Коли опівдні 19 березня перші підрозділи 3-го полку СС прибули до станції Романів, на цьому відтинку саме точився бій. Позиції утримувала Окрема запорізька бригада (600 багнетів),

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 151—151зв.; Там само. — Спр. 24. — Арк. 199зв., 215.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 118; Там само. — Спр. 24. — Арк. 149, 154, 199; Там само. — Спр. 53. — Арк. 128.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 198, 199—199зв.

*Перегляд частин корпусу СС у Проскуріві.
18 березня 1919 р.*

що була єдиним заслоном проти більшовиків на шепетівському напрямку. Але боездатність запорожців залишала бажати кращого. Сформована на Полтавщині наприкінці 1918 р. бригада, за висловом її начальника штабу М. Безручка, «складалася з усякого зброду»¹⁴. Командир з'єднання, отаман Яценко, доповідав, що «курені Запорізької бригади деморалізовані, тікають при одних звуках гарматного вогню...»¹⁵ Та й за чисельністю запорожці значно поступалися ворогові, який наступав уздовж залізниці з боку Бердичева. Це був 1-й Волинський революційний полк (1,3 тис. багнетів), сформований з повстанців чуднівського району, що підтримували радянську владу¹⁶. Командиром полку був Петро Кийко-Шелест, впливовий діяч партії українських

¹⁴ *Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 210.*

¹⁵ *ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 128.*

¹⁶ *Державний архів Київської області. — Ф. Р-4823. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 9; Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 61; Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 17. — Арк. 101; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 227; Российский государственный военный архив (РГВА). — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 9.*

боротьбистів¹⁷. Учорашнім повстанцям бракувало військової дисципліни, тож 1-й Волинський революційний полк вважався найбільш партизанським у складі Окремої стрілецької радянської бригади¹⁸.

Коли 19 березня червоні волинці повели наступ на «петлюрівців», запорожці поквалились евакуювати залізничні станції Чуднів і Романів. Відступ перетворився на панічну втечу, коли червоні вдалися до обхідного маневру. Саме в цей час на місце подій прибув ешелон 3-го куреня 3-го полку СС (500 багнетів). Потяг був змушений здати назад і стрільці вивантажились на роз'їзді Гордіївка. Разом із ними був командир 3-го полку СС, підполковник Савелій Пищаленко. Колишній кадровий офіцер російської служби, він відразу ж оцінив масштаби загрози. Варто було червоним захопити міст через річку Случ біля Мирополя, щоб загрожувати Полонному. Прагнучи будь-що зупинити противника, С. Пищаленко наказав своїм бійцям зайняти позиції по обидва боки залізниці¹⁹. Мужня постава стрільців спонукала деяких запорожців приєднатися до бойової лави.

Поява на полі бою січовиків стала несподіванкою для червоних, які призупинили свій наступ. 20 березня «революційні» волинці о 16-й год. атакували січовиків з боку села Меленці, але останні успішно відбили ворожий натиск. Лише обхідний маневр противника на півдні від залізниці змусив стрільців відступити до станції Печанівка. Отаман Яценко наказав 1-му куренню Запорізької бригади зосередитись в селі Привітів і вдарити на ліве крило ворога, але вояки відмовились виконати наказ. Кінна півсотня запорожців навіть перейшла на бік червоних. З настанням темряви курінь 3-го полку СС і рештки Запорізької бригади відійшли до Мирополя²⁰. Просуваючись слідом, 1-й Волинський полк вийшов

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 27; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 48; Там само. — Спр. 17. — Арк. 141; Державний архів Київської області. — Ф. Р-4823. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 8.

¹⁸ Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 9.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 224—226, 227; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 210.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 249—250; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 51. — Л. 59об.; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 210—211.

на лінію Печанівка — Паволочка — Нова Чорторія. На станції Печанівка червоні захопили три гармати й п'ять кулеметів²¹.

П'ятсот січовиків виграли час, необхідний для прибуття підкріплень. 21—23 березня до станції Полонне один за одним прибули ешелони корпусу СС. Два курені 3-го полку СС відразу ж приєдналися до своїх товаришів на позиціях біля Нового Мирополя. 1-й полк СС (1,5 тис. багнетів), 1-й і 3-й гарматні полки СС, кінний дивізіон сотника Франца Бориса (250 шабель) розташувалися в Полонному. Із запізненням прибув 5-й полк СС (1 тис. багнетів), який вирушив до Мирополя. На залізниці курсували обладнаний для виконання бойових завдань потяг «Гетьман Дорошенко» і бронепотяг «Січовий», що мав на озброєнні 3-дюймову гармату й шістнадцять кулеметів²².

Однак січовий корпус прибув до Полонного не в повному складі. 1-ша сотня 3-го полку СС, 2-га батарея 1-го гарматного полку СС, понтонний відділ затримувалися в дорозі. 4-й і 5-й гарматні полки СС (12 легких гармат і 4 гаубиць), автопанцерний дивізіон СС (3 панцерники), сотня польової варти СС (120 багнетів), технічна частина 3-го полку СС й окремі підрозділи тимчасово залишалися в Проскуріві²³. Своєчасному транспортуванню військових ешелонів завадило більшовицьке повстання в Староконстантинові, на придушення якого довелося відправити 1-й курінь Запорізької бригади (180 багнетів). 2-й курінь запорожців (120 багнетів) невдовзі перейшов до Шепетівки на відпочинок.

21—23 березня червоні не зважились атакувати сили, які тепер значно їх переважали. Командир Окремої стрілецької радянської бригади Шкуть відправив на допомогу П. Кийку-Шелесту з Житомира 10-й Український радянський полк (1,7 тис. багнетів). Сформований в грудні 1918 р. з повстанських загонів Донбасу, цей полк тривалий час перебував у резерві й не брав участі в бойових діях. Та поки 10-й полк добирався ґрунтовим шляхом до Чуднова, 22 березня частини Північної групи армії УНР вибили ослаблені радянські сили з Житомира. Шкуть негайно наказав від-

²¹ РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 51. — Л. 62.

²² Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 204, 211; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 264—265.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 125зв.

правити залізницею на Житомир тисячу вояків 1-го Волинського полку. Лише 300 волинців залишилися на позиціях дочікуватися 10-го полку. Решта Окремої стрілецької бригади — 9-й і 21-й полки (2,9 тис. багнетів) — також вирушили до Житомира²⁴. Повторне здобуття цього міста мало забезпечити радянським військам плацдарм для наступу на Коростень і Новоград-Волинський. Пізно ввечері 23 березня командував радянського Українського фронту, В. Антонов-Овсієнко, наказав відтягти всі діючі на шепетівському напрямку сили на Чуднів і зосередитися на підготовці удару на Житомир²⁵.

Завершуючи транспортування своїх частин, січовики не квапились наступати проти значно менших сил противника. Відмова отамана Яценка виконувати накази Коновальця ускладнювала бойову співпрацю між корпусом СС і рештками Запорізької бригади. Кілька днів пішло на спроби домовитися про співпрацю з командиром Залізничного корпусу отаманом Василем Бенем, війська якого діяли в житомирському районі. Замість виконувати накази Коновальця, Бень волів підлягати безпосередньо командуванню Дієвої армії, посиляючись на відсутність сталого зв'язку зі штабом корпусу СС.

Бень мався незалежно, оскільки до недавнього часу був ад'ютантом Головного отамана й за потреби міг звертатися безпосередньо до С. Петлюри. Але й Є. Коновалець отримав потужну персональну підтримку у вищих ешелонах командування армії УНР. 21 березня через конфлікт з С. Петлюрою генерал О. Греков залишив посаду Наказного отамана. Тимчасово виконувати його обов'язки був призначений начальник штабу Дієвої армії, отаман А. Мельник. Активний учасник формування Січових стрільців у 1918 р. і бойовий соратник Є. Коновальця, він підтримував зв'язок із корпусом СС і багато уваги приділяв потребам своїх колишніх товаришів по службі.

Та в той час, як становище на Волині складалося сприятливо для армії УНР, на Поділлі сталася катастрофа. 20 березня червоні зайняли Жмеринку, відрізавши Запорізький корпус, рештки

²⁴ РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 48. — Л. 137об.; Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 213—215.

²⁵ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне... — Т. 3. — С. 290.

Андрій Мельник

військ Східного фронту й деякі інші частини від основних сил армії УНР. Аби не потрапити в оточення, війська південного угруповання були змушені перейти до відступу. Червоні одразу ж направили частину сил 1-ї Української радянської дивізії під Коростень, щоб зупинити наступ ударної групи армії УНР. Богунський полк першим прослідував залізницею на північ через Козятин і Київ, слідом прямував Ніжинський полк. Ще два полки 2-ї Повстанської радянської дивізії мали вирушити до Коростеня за маршрутом Козятин — Бердичів — Житомир²⁶.

Але розгром південного угруповання армії УНР не змусив українське командування відмовитися від запланованого наступу на півночі. За свідченням М. Капустянского, «на нараді під головуванням отамана Петлюри вирішено було, не дивлячись на ухудшення становища, продовжувать наступальну операцію всіма січовими полками...»²⁷ Та оскільки радянські війська розгорнули наступ зі Жмеринки на Проскурів, 4-й і 5-й гарматні полки СС, автопанцерний дивізіон і окремі січово-стрілецькі підрозділи вирішено було використати для оборони міста²⁸. Корпус СС мав розгорнути наступ на Бердичів, не дочікуючись залишених у Проскурові частин.

Незважаючи на неповний склад, корпус СС за чисельністю двічі переважав ворожі сили на бердичівському напрямку. 10-й

²⁶ Там же. — С. 284, 285, 290; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 98; Там же. Д. 1. — Л. 188.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 98.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 172, 212, 231; Там само. — Спр. 25. — Арк. 253в., 78; Там само. — Спр. 30. — Арк. 100, 1253в.; Там само. — Спр. 38. — Арк. 16.

Старшини 1-го куреня 1-го полку СС

Український радянський полк (1,7 тис. багнетів) займав позиції по обидва боки від залізниці в районі станції Печанівка, а 300 вояків 1-го Волинського революційного полку утримували бойовий відтинок у районі Нової Чорторії. На залізниці оперував радянський бронепотяг «Грізний».

Уранці 24 березня Січові стрільці розпочали наступ. Частини просувалися вперед широким фронтом, намагаючись оточити червоних. Уздовж залізниці наступав 3-й полк СС (1,4 тис. багнетів), який підтримали вогнем батарея 3-го гарматного полку СС, дві батареї Запорізької бригади, бронепотяг «Січовий» і бойовий потяг «Гетьман Дорошенко». Кістяк полку складали колишні гетьманські сердюки, які вважалися надійними бійцями проти більшовиків. Старшини на чолі з командиром полку, підполковником С. Пищаленком, уміло керували діями своїх підлеглих. Зламавши опір червоних, 3-й полк СС здобув станцію Печанівка і розгорнув наступ на Романів. Панцерним потягам вдалося з допомогою пішої стрілецької сотні відігнати радянський бронепотяг. 3-й полк СС зайняв Романів, але пошкодження залізничної колії зупинило

наступ січовиків²⁹. У цьому бою стрільці втратили 1 вбитого і 4 поранених.

Тим часом, 5-й полк СС (1 тис. багнетів) атакував праве крило 10-го Українського радянського полку в районі Булдичева. Сформований переважно з новобранців, полк під командою «старого» січовика Андрія Домарадського завдав нищівної поразки червоним. «Після першого двогодинного зустрічного бою, завдяки нашому гарматному вогневі, ворог був розбитий, розсіявся по околицях. Наші з боєм взяли с. Булдичів та хутори від Булдичева і навколо Мирополя, при чому взяли полонених. Страти з нашого боку невеликі», — так змальовано результат цього бою в січово-стрілецькому донесенні³⁰. Майже не зустрічаючи опору, 5-й полк СС зайняв містечко Романів.

Водночас, 1-й полк СС (1,5 тис. багнетів) швидким маршем дістався з Полонного до села Любомирка на західному березі річки Случ. Полк був найстарішим в корпусі СС і вважався найбільш боєздатним. Більшість його старшин на чолі з командиром, сотником Іваном Рогульським, належали до ветеранів січово-стрілецького формування. Чимало з них вагалися щодо доцільності продовження війни з більшовиками, але жодних проблем з виконанням наказів у полку не існувало. Рішучою атакою здобувши міст через Случ, 1-й полк СС вибив противника з Нової Чорторії. Червоні волинці панічно відступили до села Горопаї³¹. Не зустрічаючи значного опору, Січові стрільці пізно ввечері вийшли на лінію Хижинці — Браталів — Михайлівка³².

Охоплені сум'яттям радянські частини відступали на схід. «Більшовики розбиті зовсім, тікають в паніці», — повідомляв 24 березня Є. Коновалець А. Мельнику³³. Начальник штабу корпусу СС Б. Сулковський доповідав, що Січові стрільці цього дня захопили більш як 40 полонених зі складу 10-го Українського радянського полку й два кулемети. Кінний дивізіон СС обійшов ворожі

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 28; Там само. — Спр. 25. — Арк. 17, 18зв.; Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 211.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 18зв.

³¹ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 211.

³² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 28; Там само. — Спр. 25. — Арк. 17; Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 179–179зв.

позиції й вчинив наскок на станцію Чуднів-Волинський³⁴. Посіявши паніку серед червоних, кіннота сотника Ф. Бориса відійшла на захід при наближенні основної маси відступуючих сил противника.

Відступ радянських частин припинився лише в районі станції Чуднів-Волинський. Червоноармійці намагались закріпитися на лінії р. Тетерів. У їхньому заціллі було неспокойно: 9-й і 21-й Українські радянські полки під натиском військ отамана Беня відступили з-під Житомира до Бердичева, де влаштували справжній погром. Так, червоноармійці розгромили бердичівську ЧК і евакуйовані установи житомирського ревкому³⁵. Командиру Окремої стрілецької бригади Шкутю ледь вдалося за допомогою 1-го Волинського полку привести свої війська до ладу.

Отримавши звістки про наступ корпусу СС, В. Антонов-Овсієнко наказав посилити бердичівську групу червоних Новгород-Сіверським полком зі складу 1-ї Української дивізії. Радянський головнокомандувач розпорядився також прискорити відправку до Бердичева бригади 2-ї Повстанської дивізії (5-й і 6-й полки). Але командування 2-ї дивізії не квапилося відправляти війська на північ до остаточної ліквідації південного угруповання армії УНР³⁶. Новгород-Сіверський полк залишався у Жмеринці, чекаючи зміни частинами 2-ї дивізії. Ніжинський полк зі складу 1-ї Української дивізії, який прямував на коростенський напрямок, мав затриматися в Козятині до з'ясування становища — але член Реввійськради Українського фронту Юхим Щаденко всупереч наказу відправив цей полк на Коростень³⁷. Таким чином, Бердичів обороняли від Січових стрільців лише ослаблені й деморалізовані частини Окремої стрілецької бригади.

Уранці 25 березня корпус СС продовжив наступ. Зламавши слабкий опір противника, 3-й полк СС захопив переправи через Тетерів і вийшов на лінію сіл Волосівка — Чуднів-Волинський. Варто було пошкодженому радянському бронепотягу «Грізний»

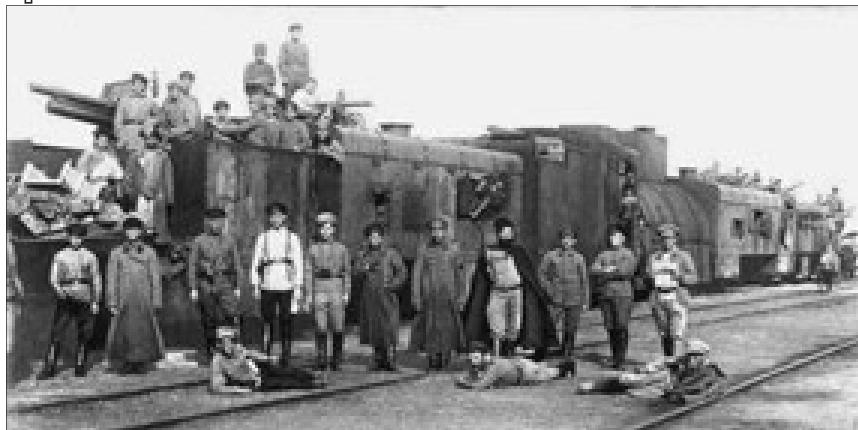
³⁴ Там само. — Спр. 25. — Арк. 20—20зв.; Там само. — Спр. 42. — Арк. 28зв.; Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

³⁵ Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 287, 288; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 235—236; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 26—27.

³⁶ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 42, 47; Там же. — Д. 26. — Л. 455об.

³⁷ Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 291.

Команда радянського бронепотяга «Грім»

залишити поле бою, як охоплені панікою червоні знову почали безладно відступати³⁸. Аби не заглиблюватися в лісовий масив, що на південь від залізниці, 1-й полк СС здійснив глибокий обхідний маневр і зайняв село Троща. 5-й полк СС зосередився на станції Романів як корпусний резерв³⁹.

Частина бійців 10-го й 1-го Волинського полків самочинно від'їхали до Бердичева, решта червоноармійців відступили до станції Демчин. Командир прибулого їм на допомогу радянського бронепотяга «Грім» свідчив: «З приїздом моїм на станцію Демчино з бронепотягом “Грім” я застав фронт у наступному становищі: війська усі залишили позицію, повантажилися в ешелони, навіть не виставивши караулів, маючи намір залишити до вечора станцію Демчино. Я прибув зі своїм потягом на 12 годину дня 25 березня на названу станцію, підняв дух вояків і негайно висунув свій потяг вперед, почав обстрілювати потяг противника, який підходив, але тепер негайно відійшов»⁴⁰.

Пізно ввечері 25 березня Б. Сулковський поквапився повідомити до штабу армії УНР про зайняття станції Демчин, хоча це й не відповідало дійсності⁴¹. Але успіх Січових стрільців виглядав

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 21зв.

³⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 211.

⁴⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 12–14.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 21.

безперечним. Згідно з оперативним звітом корпусу СС, червоні залишили на полі бою 360 загиблих. Трофеями січовиків стали 8 кулеметів і кілька коней. Кінний дивізіон сотника Ф. Бориса захопив канцелярію Волинського революційного полку, 1-й полк СС заволодів частиною обозу 10-го радянського полку⁴². Бойовий дух стрільців піднесли не лише військові успіхи, а й зміна ставлення з боку населення. У донесенні зі штабу корпусу СС відзначалося: «При переході наших військ через ст. Гордіївка місцеве населення стрічає їх хлібом-сіллю»⁴³.

Є. Коновалець не мав сумніву щодо успішного розгрому бердичівської групи червоних. Ввечері 25 березня він повідомив А. Мельнику під час розмови по прямому дроту: «На нашому фронті все дуже гарно складається, настрої у стрільців чудовий, все хоче вперед так, що і здержати їх не можна. Наші броньовики вже під Бердичевом... Наші втрати: убитих і ранених мало. Здається, завтра штаб корпусу переїде в Бердичів. З Бердичева думаємо наші броньовики і кавалерію пустити по шосе на Чорнорудку. Броньові поїзда і піші частини висилаємо зразу на Козятин. Залізничників, які йдуть з Житомира, вишлемо по вузькоколейці на Вінницю... З заняттям Козятина, думаю, пане начальник, улагодити справу так, аби корпус Запорізький направити на Цвітково, а самим нам посуватись на Фастів...»⁴⁴

Здавалося, одночасний наступ на Бердичів Січових стрільців і групи отамана Беня не залишав червоним надії утримати місто. Радянські агітатори, які прибули до Бердичева ввечері 25 березня на чолі з наркомом юстиції УСРР Олександром Хмельницьким, стали свідками загальної паніки серед червоноармійців. «Ми вирушили до военкома і там побачили картину цілковитого безладу, цілковитого хаосу. Тоді з'явилася депутація від Волинського полку, який внаслідок нестачі постачання і спорядження після десятиденного перебування на позиції прийшов до стану цілковитого розкладу: немає чобіт, немає обмундирування і спорядження, немає набоїв, снарядів. Нам довелося вмовляти їх, обіцяючи усе це

⁴² Там само. — Спр. 25. — Арк. 21—21зв.; Там само. — Спр. 17. — Арк. 52; Там само. — Спр. 42. — Арк. 29—29зв.

⁴³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

⁴⁴ Там само. — Арк. 179—180.

дати, але вони відповідали, що їх досить вже годували обіцянками і що чекати більше вони не можуть. Врешті-решт, ціною величезних зусиль, нам все-таки вдалося їх умовити, при чому вони запитали, чим ми можемо підкріпити наші обіцянки. Хтось заявив, що в місті є кулемети, але їх ховають. Ми негайно створили комісію для розшуку зброї. Потім ми пояснили їм, що набої й снаряди придуть з Києва і Жмеринки. Але становище залишалось важким, оскільки не було підкріплень»⁴⁵.

На якийсь час охоплені панікою 1-й Волинський, 9-й, 10-й і 21-й радянські полки майже цілковито втратили боєздатність. Червоним насилу вдалося сформувати й відправити на позиції бойову робітничу дружину. Утім, командувач Українського радянського фронту В. Антонов-Овсієнко був упевнений, що в Бердичеві «сил наших там більш ніж достатньо, лише мужності в керівників малувато»⁴⁶.

26 березня Січові стрільці розгорнули наступ на станцію Демчин. Але 3-й полк СС наштовхнувся у районі станції Михайленки на сильний опір ворожої піхоти, яку підтримали своїм вогнем бронепотяги «Грім» і «Грізний»⁴⁷. Тоді в обхід радянських позицій з півночі вирушив 5-й полк СС, який до цього часу знаходився у Чуднові. О 15-й год. полк зайняв містечко П'ятки, відбивши наскок невеличкого відділу ворожої кінноти (50 шабель)⁴⁸. Червоні поволі відступали до станції Демчин, але не припиняли опору. Бійцям А. Домарадського й С. Пищаленка ніяк не вдавалося здобути позиції противника.

Долою бою вирішив 1-й полк СС, який продовжував обходити червоних з півдня, уздовж узлісся. Поблизу Янушполя й Волиці, що на лінії річки Тетерівка, полк примусив ліве вороже крило відступити. Дві батареї 1-го гарматного полку СС зламали опір ворога, а І. Рогульський особисто повів стрільців в атаку. Переслідуючи червоних, січовики зайняли Райгородок⁴⁹. Та оскільки полк занадто відірвався від основних сил корпусу СС, стрільці невдовзі

⁴⁵ РГВА. — Ф. 25860. — Оп. 1. — Д. 44. — Л. 1.

⁴⁶ Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 298.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 14; Безручко М. Від Проскурова до Чарториї... — С. 212.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁴⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чарториї... — С. 212.

вирушили в бік села Озадівка. Це зайняло чимало часу, позаяк пересуватися їм довелося поганими дорогами у лісовій місцині. Лише близько 20-ї год. гарматна батарея СС зайняла позицію біля села Гардишівка, звідки почала обстрілювати станцію Демчин із заплілля⁵⁰. 10-й радянський полк вмить охопила паніка. Командир бронепотяга «Грім» згадував: «Я негайно відсунув потяг назад на 1 версту і з бічних гармат почав обстрілювати батарею противника, яку після кількох пострілів примусив замовкнути, а 10 полк на ешелонах ганебно почав тікати, чим і було викликано аварію і порушено правильну роботу мого потягу, оскільки всі шляхи були забиті відступаючими ешелонами»⁵¹. У залізничній аварії загинули 18 осіб, а панічний відступ 10-го полку призвів до цілковитого колапсу оборони червоних⁵². Близько сотні бійців 1-го Волинського полку ледь встигли відступити до Бердичева, поки підрозділи 3-го полку СС займали станцію Демчин. Виснажені січовики не переслідували противника у нічній темряві.

Можливо, якби 1-й полк СС не відірвався від основних сил корпусу й зміг раніше атакувати ліве крило червоних, бій міг вийти значно коротшим. 10-й і 1-й Волинський радянські полки зазнали важких втрат і майже втратили боєздатність⁵³. Інших військових сил у Бердичеві не було: 9-й і 5-й кавалерійський радянські полки (1,6 тис. багнетів і 100 шабель) зайняли позицію в районі станції Рея проти групи отамана Беня. Геть деморалізований 21-й полк (1,3 тис. багнетів) перейшов до села Половецьке, неподалік Бердичева. Варто було Січовим стрільцям увірватися на плечах відступаючого противника у Бердичів, щоб їхні шанси зайняти місто цього ж дня значно зросли.

Але час не чекав: до червоних наближалася підмога. Хоча Новгород-Сіверський і 5-й полки затримувалися на Поділлі, 26 березня до Козятина прибув 6-й радянський полк (з 080 багнетів) і 4 гармати⁵⁴. Нарком О. Хмельницький терміново виїхав із Берди-

⁵⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 16.

⁵¹ Там же. — Л. 16—18.

⁵² РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 2; Там же. — Д. 9. — Л. 311; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35—35зв.

⁵³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об.—307.

⁵⁴ Там же. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 322, 338; Там же. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 26. — Л. 460об.; Там же. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 75. — Л. 280.

чева до Козятина, щоб особисто керувати перекиданням на позицію підрозділів 6-го полку⁵⁵.

6-й радянський полк вважався «бойовим», оскільки чотири місяці перебував у боях проти військ УНР. Хоча партизани Курщини й Лівобережної України, які склали кістяк полку, відкрито співчували ідеям анархізму й підтримували «батька» Махна, це не заважало їм виконувати накази радянського командування. До Бердичева залізницею з Козятина прибули 2-й батальйон і кавалерійський дивізіон 6-го полку — 1 тис. багнетів, 200 шабел при 5 кулеметах. Піхота зміцнила лінію оборони червоних волинців і 10-го полку, яких ледь умовили повернутись на позицію. Більша частина червоної кінноти зосередилась на лівому крилі; ескадрони кавалерійського дивізіону вирушили на Райгородок і Демчин⁵⁶. Решта 6-го полку залишилася в Козятині, охороняючи цей важливий залізничний вузол.

У штабі корпусу СС своєчасно дізналися від полонених про присутність у Козятині 6-го радянського полку⁵⁷. Але це не змінило наміри січового командування здобути 27 березня Бердичів. 5-й полк СС за підтримки гарматної батареї мав атакувати Бердичів з півночі, 3-й полк СС разом з однією батареєю і бронепотягами — з північного заходу, а 1-й полк СС з двома батареями — із заходу. Планувалося, що кінний дивізіон СС пошкодить залізницю Бердичів — Козятин, відрізавши ворогові шлях відступу на Білопілья⁵⁸.

Готуючись до наступу на Бердичів, січове командування зіштовхнулося з недостатньою кількістю артилерії. Близько 20 гармат перебували на позиції, решта залишалася в Проскурові або ж затримувалася в дорозі. Гостро відчувалася нестача далекобійних гармат і гаубиць, які могли стати в нагоді під час штурму міста. Водночас, заболоченість місцевості перешкоджала швидкому пересуванню артилерії й піхоти. Учасник бойових дій згадував: «Погода була холодна і сира. Сніг цойно розтанув, утворилася багнюка. У багатьох бійців розпухли ноги і закостеніли руки»⁵⁹. Погодні

⁵⁵ Антонов-Овсеєнко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3... — С. 298.

⁵⁶ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об. — Л. 307, 314.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 49; Там само. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 31.

⁵⁹ Герасимов Е. *Щорс...* — С. 90–92.

умови не лише сповільнювали темп наступу, але й ускладнювали зв'язок між військовими частинами. Це загрожувало небажаними наслідками в умовах, коли 1-й полк СС діяв фактично ізольовано від решти сил корпусу СС.

О 5-й год. ранку 27 березня січово-стрілецькі частини розпочали наступ. Зі станції Демчин Є. Коновалець і Б. Сулковський спостерігали за перебігом бойових дій. Ворожі позиції простягалися на північ і південь від ділянки залізниці між станціями Демчин і Голодьки. Оборороною червоних керував новопризначений начальник бердичівської дільниці, Євген Бабін.

Наступ 3-го полку СС і бронепотягів спершу розгортався успішно. Є. Бабін доповідав радянському командуванню: «На шепетівському напрямку противник переважаючими силами за підтримки бронепотягів ураганим вогнем при 12 гарматах повів стрімкий наступ з боку Демчина і Чуднова на Бердичів, змішавши наші частини, які з боєм почали відступати... Відступали до Бердичева сильно дезорганізованими, розбитими»⁶⁰.

За твердженням Є. Бабіна, йому ледь вдалося зупинити охоплені сум'яттям частини й стабілізувати фронт на лінії Швайківка — Райки — Голодьки. На південь від залізниці позиції червоних захищав невеличкий лісовий масив. Закріпившись на лініях річок Гнилоп'ять і Гнилоп'ятка, радянські частини спромоглися зупинити наступ січовиків. Лише обхідний маневр 5-го полку СС з П'ятки на Слободище змусив червоних очистити села Швайківка й Скраглівка. Це виявилось останньою краплею для 10-го полку, в лавах якого спалахнула паніка. Червоноармійці почали групами тікати до вагонів, а незабаром цілі роти й батальйони кинулися до ешелону. Полк від'їхав до Бердичева, не дослухаючись своїх комісарів і безладно стріляючи по вагонах інших частин⁶¹.

Підрозділи 1-го Волинського революційного полку й 2-го батальйону 6-го радянського полку також поквапилися відступити. Опівдні панцерні потяги СС уже обстрілювали Бердичів⁶². Лише бронепотяги червоних заважали січовикам заволодіти переправою

⁶⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 3—Зоб.

⁶¹ Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 107.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 19, 36.

Бердичів. Міст через р. Гнилоп'ять

через Гнилоп'ять. О 16.35 Є. Бабін у повідомленні до оперативного відділу штабу радянських військ київського напрямку назвав становище «критичним». На запитання, чи вдасться відстояти Бердичів, він відповів: «Зараз сказати важко, це з'ясується години через три»⁶³.

Вирішальні події знову розгорнулись на південному відтинку бойових дій. Радянські підрозділи, які мали обороняти західні підступи до Бердичева, розташувалися в селах Жидовці й П'ятигірка. Зосередивши підрозділи 1-го полку СС в Озадівці, сотник І. Рогульський вирішив вдатись до обходу. Частина полку вийшла через ліс до П'ятигірки й близько 10-ї год. ранку майже без опору зайняла село. Втрати січовиків у цій сутичці були незначними. Зате у тригодинному бою біля с. Жидовці, наступ на яке вівся одночасно з півдня і заходу, 1-й полк СС мав чимало убитих і поранених⁶⁴. Чер-

⁶³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 305об., 308об.

⁶⁴ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 212; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 36.

вони вперто утримували свої позиції, поки не потрапили під вогонь озброєних місцевих селян⁶⁵. Це змусило червоноармійців очистити Жидовці. Зайнявши село, 1-й полк СС почав готуватися до наступу на Бердичів.

Саме в цю мить на допомогу червоним наспіли чергові підкріплення з Козятина. Кінний дивізіон СС спробував перетяти залізницю Бердичів — Іванківці, але був відігнаний червоною кіннотою, яку Є. Бабін завбачливо тримав на своєму лівому крилі⁶⁶. Якщо кіннота Ф. Бориса й пошкодила залізницю, її швидко полагодили. Черговий батальйон 6-го радянського полку безперешкодно прибув до Бердичева. Діставшись на західний відтинок лінії оборони, свіжі сили червоних атакували 1-й полк СС поблизу с. Романівка. Заскочені зненацька січовики після впертого бою відступили до П'ятигірки й Жидовців. Не втративши жодного вбитого, червоноармійці захопили 20 кулеметів⁶⁷.

Відступ 1-го полку СС вирішив результат бою, а настання темряви й загальна виснаженість січово-стрілецьких частин довершили справу. Увечері 5-й полк СС без будь-якого натиску з боку ворога відійшов на П'ятки, кинувши позиції біля сіл Скраглівка і Райки⁶⁸. Залишившись без флангового прикриття, 3-й полк СС був змушений зупинитися в селі Голодьки. Усе це свідчило про фізичну виснаженість і зниження бойового духу серед частини стрільців. Але Є. Коновалець вирішив відновити наступ наступного дня⁶⁹.

Тим часом, червоні воєначальники вирішили, що після перекидання підкріплень під Коростень українські війська на цьому напрямку більше не становлять для них загрози. Натомість представники радянського командування припускали, що зусилля армії УНР «зосереджені на Бердичів»⁷⁰. На допомогу бердичівській групі червоних було відправлено бронепотяг «Київський комуніст». Крім

⁶⁵ У радянських зведеннях повідомлялося, що озброєний селянський загін налічував 50 чоловік з кулеметом (РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 310; Там же. — Д. 5. — Л. 50б.—6).

⁶⁶ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 309—309об.; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 11зв.

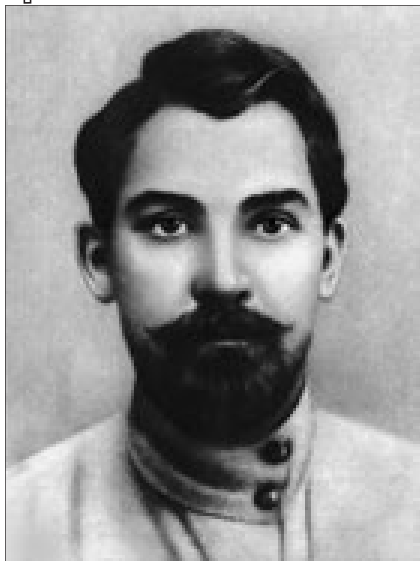
⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 18; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 340.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 268.

⁶⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 17.

⁷⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 40. — Л. 49.

Микола Щорс

того, В. Антонов-Овсієнко наказав передислокувати з Вінниці до Бердичева Таращанський полк (3,5 тис. багнетів), що належав до складу 1-ї Української радянської дивізії⁷¹. Сформований переважно з чернігівських селян, полк бився проти військ УНР із самого початку радянського наступу в Україні. Наприкінці березня 1919 р. дисципліна серед таращанців почала занепадати; у Браїлові полк влаштував погром, в ході якого загинули 6 осіб. Однак випадків непокори командуванню серед бійців поки що не було. До вечора 27 березня 1-й батальйон Таращанського полку під командою Щербака уже прибув до Бердичева⁷².

Командувач радянських військ київського напрямку С. Мацинецький вирішив також змінити керівника оборони Бердичева. Увечері 27 березня Є. Бабіна було звільнено з посади начальника бердичівської дільниці за допущення до самовільного залишення позицій 10-м радянським полком. На його місце був призначений начальник 1-ї Української радянської дивізії Микола Щорс, який перебував у Вінниці. До складу дільниці увійшли Таращанський, 6-й, 9-й, 10-й і 21-й стрілецькі полки, 5-й кавалерійський полк. Ці війська мали «за будь-яку ціну утримати Бердичів»⁷³.

О 3-й год. ночі до Бердичева прибув М. Щорс, який став свідком хаосу і приготувань до евакуації. «Все військо у вагонах, ніякої влади немає», — повідомляв червоний начдив у листі до

⁷¹ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 301; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 75. — Л. 280; Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 311.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 3; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об.—307.

⁷³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 40. — Л. 49; Там же. — Д. 12. — Л. 17; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 298, 301.

дружини⁷⁴. Від перебіжчика червоні довідались, що вранці 28 березня війська УНР відновлять наступ на місто. «Становище під Бердичевом загрозливе. Докладаю усіх сил, переганяючи і примушуючи займати позицію частини, які самочинно йдуть в місто. Поцікавтеся у Вінниці, чи вийшли вже таращанці?.. — доповідав М. Щорс командуванню. — Деякі частини самому доводиться майже силоміць виганяти на позицію, самочинно залишають позиції й бойові накази деякими частинами не виконуються... Я вирушаю на позицію за донесенням в 6-й полк, який хоче знятися»⁷⁵.

Січовим стрільцям варто було поквапитися зі здобуттям Бердичева, допоки чисельна перевага не склалася на користь супротивника. Свідченням того, що Є. Коновалець розумів серйозність становища, стали його безуспішні спроби повернути до корпусу СС січово-стрілецькі частини, які перебували в лавах Північної групи або ж військ проскурівського фронту. Крім того, Є. Коновалець прохав А. Мельника передати Запорізьку бригаду й кінний загін отамана Йосипа Біденка в підлеглість корпусові СС⁷⁶. Нарешті, командир Січових стрільців сподівався на підтримку отамана Бєня, війська якого наступом із Житомира могли відволікти частину ворожих сил. Пізно ввечері 27 березня Є. Коновалець наполегливо прохав А. Мельника подбати, аби житомирська група о 6-й год ранку підтримала корпус СС натиском на Бердичів. Виконувач обов'язків Наказного отамана відразу ж видав відповідне розпорядження Північній групі⁷⁷. Але активність червоних на коростенському напрямку, повідомили в штабі групи, не дозволяла атакувати Бердичів усіма необхідними силами.

Наступ корпусу СС вранці 28 березня з самого початку відбувався не так, як планувалося. 5-й полк СС, замість повернутися на лінію Райки — Швейківка, залишився в П'ятках. Стрільці послалися на перевтому й вимагали дати їм час для відпочинку. 3-й полк СС був змушений зайняти частиною своїх сил с. Мала Татаринівка, аби запобігти ворожому обходу з півночі⁷⁸.

⁷⁴ Герасимов Е. Щорс. — С. 93.

⁷⁵ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 18 — 20, 23, 24.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 269; Там само. — Спр. 42. — Арк. 36.

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 36—363в.

⁷⁸ Там само. — Спр. 24. — Арк. 268; Там само. — Спр. 42. — Арк. 11.

Та хоча наступ уздовж залізниці розгортався меншими силами, аніж було заплановано, 3-й полк СС до 11-ї год. під прикриттям артилерії здобув села Райки і Скраглівка⁷⁹. 10-й радянський полк знову розбігся. Зате стійкий опір червоних бронепотягів затримав просування Січових стрільців, допоки на позицію не прибув таращанський батальйон на чолі з М. Щорсом⁸⁰. За потужної вогневої підтримки панцерних потягів, радянські підрозділи відкинули січовиків до с. Голодьки. Позиції у районі сіл Швейківка й Слободище зайняв батальйон 1-го Волинського революційного полку. Зазнавши важких втрат, виснажені вояки 3-го полку СС більше не намагалися контратакувати противника.

1-й полк СС атакував 6-й радянський полк поблизу с. Романівка. Не витримавши натиску, більшість червоноармійців опівдні кинули позицію й безладно відступили до Бердичева. Відмовляючись виконувати накази командування, вони вимагали їжі та взуття⁸¹. М. Щорс, який встиг повернутись від таращанців, ледь спромігся повернути охопленій панікою полк на позицію. Сам він так описував згодом ці події: «Бачачи таке становище, я відразу зрозумів, чим ця історія може скінчитися. На коні, верхи, я зупиняю втікачів і ціною великих зусиль все ж досягаю своєї цілі. Під сильним гарматним вогнем я вдруге повів лави в наступ і знову вибив противника»⁸².

До настання нічної темряви наступ корпусу СС завмер. Стомленість січово-стрілецьких частин уже стала помітною, а затишшя на житомирському напрямку не викликало в червоних жодних побоювань щодо групи Бєня. Командир Окремої стрілецької радянської бригади Шкуть доповідав своєму командуванню: «На чуднівському напрямку наші частини, наступаючи, з боєм просунулись до села Райки. Ліве крило: Жидовці — Пятигірка. На житомирському напрямку на підступах до Житомира». Відзначивши бойову стійкість Січових стрільців, червоний комбриг заявив:

⁷⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 11–11зв.

⁸⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 18; Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918–1920 гг. — К., 1923. — С. 48.

⁸¹ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 5об.—6; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 302.

⁸² Герасимов Е. Щорс... — С. 93.

«Докладемо усіх зусиль, щоб здобути Житомир у найкоротший строк, покращити б лишень становище під Бердичевом. Підкріплення необхідне». Але затримка в транспортуванні до Бердичева двох батальйонів Таращанського полку більше не здавалася С. Мацилецькому критичною. Зі штабу радянських військ київського напрямку Шкутю вказали: «Докладіть усіх зусиль, аби знищити противника. Після поразки на Вашому відтинку Петлюра більше не воскресне»⁸³.

Уранці 29 березня частини житомирської групи отамана Беня несподівано для червоних розгорнули наступ на південь. Це ледь не призвело війська бердичівської дільниці до катастрофи. Майже увесь 21-й радянський полк розбігся, а 9-й полк відійшов на лінію Кодня — Татаринівка. Червоним довелося підірвати власний бойовий потяг, аби не допустити його захоплення українськими вояками. Шкуть терміново доповідав: «Наші частини, що діють на вказаних відтинках, сильно розкладаються під впливом втоми, відсутності їжі, взуття. Резервів не маю. Необхідно замінити деякі частини новими»⁸⁴. О 15-й год. М. Щорс повідомляв радянському командуванню: «Становище на бердичівському напрямку жахливе. Наскільки вчора все було добре і переможно, сьогодні всі тікають у паніці, особливо 21-й полк. Він і вніс розклад. Майже на всьому фронті жахлива паніка. Незважаючи ні на які покарання, розстріл, утікаючі полки під револьверами примушують направляти ешелони на Бердичів, залишаючи фронт. Вжійте заходів чи дайте мені директиви: як мені бути... Необхідна присутність Худякова, при такому становищі Бердичів буду змушений залишити»⁸⁵.

Вважаючи здачу міста неприпустимою, С. Мацилецький наказав терміново перекинути до Бердичева решту підрозділів 6-го радянського полку. Але командир полку наполегливо прохав вивести його бійців з позиції. Начальник 2-ї дивізії підтримав це прохання, повідомивши, що «в іншому разі це погано відобразиться на стані полку»⁸⁶. М. Щорс наполягав на якомога швидшій відправці до Бердичева решти таращанців: «Становище на фронті погане.

⁸³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 7.

⁸⁴ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 302.

⁸⁵ Там же. — С. 302.

⁸⁶ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 9.

Іван Рогульський

Противник вперто наступає на всьому фронті. Обоз у паніці втікає через усе місто на вокзал... Два батальйони Таращанського полку ще не прибули з Вінниці»⁸⁷. Здача червоними Бердичева здавалася неминучою.

Але війська отамана Беня лише відкинули ворожі сили від Житомира, не розвиваючи наступу на Бердичів. Оскільки Бень не узгоджував свої дії з Є. Коновальцем, у штабі корпусу СС тривалий час нічого не знали про становище на житомирському напрямку. Січові стрільці розпочали черговий наступ на Бердичів лише надвечір 29 березня, коли натиск групи Беня уже вичерпався.

Урахувавши досвід попередніх боїв, Є. Коновалець і Б. Сулковський вирішили завдати головного удару на західних підступах до міста, де супротивник був не надто стійким і за відсутністю залізниць не мав вогневої підтримки бронепотягів. Командир 1-го полку СС сотник І. Рогульський отримав наказ зламати опір червоних і зайняти Лису гору — домінуючу висоту на південь від Бердичева. Звідси січовики мали заволодіти залізничною станцією в південно-східній околиці міста й відрізати червоних від транспортного сполучення з Козятином. Наступ 3-го полку СС і одночасний удар військ отамана Беня мали довершити розгром супротивника.

О 6-й год. вечора Січові стрільці розпочали наступ. Поки 3-й полк СС вів бій з батальйоном таращанців і Волинським полком поблизу с. Голодьки, 1-й полк СС за підтримки артилерії примусив до відступу 6-й радянський полк біля Романівки. Ліве крило наступаючої лави прикривав приділений під команду І. Рогульського підрозділ 3-го полку СС, який просувався на село Радзивилівка.

⁸⁷ Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 3—4.

Кінний дивізіон Ф. Бориса діяв на правому крилі 1-го полку СС, в районі сіл Маркуші — Бистрик. Перший натиск на Лису гору червоним вдалося відбити, але І. Рогульський, підтягнувши резерви, знову повів своїх бійців у атаку. Після запеклого бою січовики здобули узгір'я й розгорнули наступ на залізничну станцію⁸⁸.

Здавалося, чаша військового успіху нарешті схилилася на бік Січових стрільців. Близько 21-ї год. Б. Сулковський повідомляв до штабу армії УНР: «Після упертого бою 1 і 3 полком і кінним дивізіоном СС захоплено місто Бердичів. Зараз іде бій на станції, де ворожий броневик пробує прикривати відворот більшовицьких ешелонів з-під станції Кодні. Під час бою ранен командир кінного дивізіону сотник Борис»⁸⁹. Головний отаман С. Петлюра відразу ж телеграфував на фронт: «Сьогодні після довгих упорних жорстоких боїв з ворогом нашої держави, з більшовиками, наші війська зайняли м. Бердичів, не дивлячись на те, що ворог перекинув на цей район свіжий полк на підмогу. Наше військо продовжує наступ на Київ. Радий вітати, що в цій операції діяльну участь приймали сини галицької землі отаман Коновалець і Бень з підлеглими йому січовиками, а другий з залізничним [корпусом], як брати за ідею, істину, за свободу, за Українську Республіку»⁹⁰. Корпус СС отримав наказ зайняти 30 березня лінію Козятин — Червоне⁹¹.

Франц Борис

⁸⁸ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 212.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 16—16зв.

⁹⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. III. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. — С. 80—81.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 81зв.

Сотня 1-го куреня 1-го полку СС

Але переможна ейфорія виявилась передчасною: група отамана Беня не підтримала січовиків натиском на Бердичів. Радянські частини хиталися, але продовжували утримувати позиції проти 3-го полку СС. Невідомо, чи надовго вистачило б їхньої стійкості в умовах оточення. Та пізно ввечері на залізничну станцію Семенівка, що поблизу Бердичева, прибув черговий батальйон Таращанського полку. Похапцем залишивши вагони, червоноармійці прямо зі станції розгорнули наступ на Лису гору. Несподіваний удар свіжих сил ворога зім'яв позиції січовиків. Зазнавши в сум'ятті нічного бою важких втрат, 1-й полк СС залишив узгір'я. У ніч на 30 березня виснажені січово-стрілецькі частини під натиском таращанців очистили села Романівка і Радзивилівка й відступили на вихідні позиції⁹².

Упродовж двох наступних днів корпус СС не робив нових спроб атакувати Бердичів, хоча обстріли й зіткнення на різних бойових відтинках не припинялися. Знекровлені та виснажені частини потребували відпочинку. У триденних боях за місто лише 3-й полк СС, за деякими даними, втратив убитими й полоненими 20 старшин і 100 стрільців⁹³. Втрати 1-го полку СС навряд чи були меншими. 5-й полк СС все ще потрібно було привести до ладу.

⁹² Там само. — Спр. 25. — Арк. 57; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 28.

Є. Коновалець наполягав перед командуванням на необхідності підтримки житомирською групою операцій Січових стрільців. Увечері 30 березня Б. Сулковський повідомляв до штабу армії УНР: «На фронті корпусу СС за 4 дні упертих боїв під Бердичевим і в Бердичеві житомирська група не веде наступу на Бердичів, що дає можливість ворогу обходити наше ліве крило з півночі й не дає можливості закріпити за собою Бердичів»⁹⁴. Але в штабі Північної групи відмовлялися вести наступ на бердичівському напрямку в умовах ворожого натиску на всіх інших ділянках фронту. 31 березня помічник отамана Беня телеграфував Є. Коновальцю: «Позаяк становище на коростишевському напрямку дуже серйозне, бо звідтіля наступають перекинуті з Києва 3 більшовицькі полки, кіннота з гарматами і панцерниками, зараз ніякої допомоги оказати не можу. Сьогодні зранку чекаю наступу більшовиків і вживаю всіх заходів отбити їх як слід і сам перехожу в наступ. Тільки після виконання цього завдання можу прийти вам на поміч»⁹⁵. Насправді червоні зосередили на східних підступах до Житомира лише 1,5 тис. багнетів і 300 шабель. Та з огляду на наявність значних ворожих сил на коростенському напрямку (6 тис. багнетів), становище групи Беня справді було небезпечним.

Хоча всі резерви армії УНР спрямовувалися в цей час до Північної групи, корпус СС отримав підкріплення у вигляді власних підрозділів, які тривалий час затримувалися в дорозі на фронт. 30 березня з Шепетівки нарешті вирушила на позиції 2-га батарея 1-го полку СС. Приєдналися до своїх частин 1-ша сотня 3-го полку СС, понтонний відділ штабу січового корпусу. Важка батарея СС у Підволочиську отримала від С. Петлюри наказ виїхати на бердичівський фронт⁹⁶. Ввечері 31 березня далекобійна артилерія СС уже обстрілювала ворожу батарею на Лисій горі, а також залізничну станцію й місто Бердичів⁹⁷.

⁹³ Ці цифри, які безумовно стосуються всього періоду боїв за Бердичів 27—29 березня 1919 р., наводить у своїй праці М. Безручко. При цьому він вказує, що 1-й полк СС втратив убитими й полоненими 25 старшин і до 27 вояків. Гадаємо, в дані щодо 1-го полку СС вкралася помилка, або ж ідеться лише про третій день бою (див.: Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 213).

⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 61—61зв.

⁹⁵ Там само. — Арк. 45.

⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 148; Там само. — Спр. 30. — Арк. 100; Там само. — Спр. 37. — Арк. 397.

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 154.

Січові стрільці отримали в цей час поповнення з Галичини, що надійшли до армії УНР за домовленістю С. Петлюри з галицьким керівництвом. 31 березня до корпусу СС прибули Золочівський, Станіславський і Коломийський курені (перші два налічували 400 багнетів кожен, третій мав 460 стрільців). Однак стан цих підрозділів викликав серйозні побоювання: курені склалися переважно з невишколених новобранців, багатьом з яких бракувало взуття й одягу⁹⁸. Бойовий дух галичан виявився надзвичайно низьким, оскільки вони не бажали брати участі у війні на Наддніпрянщині. Бережанський курінь навіть довелося повернути до Галичини через відмову стрільців вирушати на Велику Україну. Деякі вояки не приховували симпатій до більшовизму (Станіславський курінь)⁹⁹. Усе це значною мірою знецінювало бойову вартість галицьких поповнень, розподілених поміж частинами січового корпусу. Золочівський курінь було включено до складу 1-го полку СС, Станіславський курінь увійшов до 3-го полку СС, Коломийський курінь — до 5-го полку СС.

Червоні також скористалися «затишшям» на фронті для упорядкування своїх військових сил. 31 березня М. Щорс повідомляв до штабу радянських військ київського напрямку: «Наступ зараз по змозі через добу чи дві після приведення частин до ладу й бойової готовності. Я ручаюся, що досягну бажаних результатів. Становище таке створюється: 3—4 рази на день він переходить в наступ, а нашою контратакою ми його відбивали й завдавали сильних втрат. Тепер становище змінилося: досить міцне. Немає жодної паніки й хаосу, як раніше. Я впевнений, що я це виправлю»¹⁰⁰. 30 березня С. Мацилецький особисто ознайомився зі станом радянських частин у Бердичеві. Ядро оборони червоних складав Таращанський полк під командою Василя Боженка (3,5 тис. багнетів). Позиції на північно-західному відтинку тримали Волинський і рештки 10-го полку (1 тис. багнетів). 6-й полк (3 тис. багнетів) відбув до Кодні, на допомогу 5-му кавалерійському, 9-му і решткам

⁹⁸ Там само. — Спр. 17. — Арк. 149; Там само. — Спр. 30. — Арк. 99зв., 143; Там само. — Спр. 53. — Арк. 271; Там само. — Спр. 25. — Арк. 38зв., 63; Там само. — Спр. 34. — Арк. 148, 149; Там само. — Спр. 38. — Арк. 21.

⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 64зв.; Там само. — Спр. 30. — Арк. 123—124зв., 145.

¹⁰⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 26об.

21-го полку (2 тис. багнетів). Загальна чисельність бердичівської групи червоних досягала 9,5 тис. багнетів, майже половина з яких перебувала на позиціях проти корпусу СС.

Радянське командування планувало атакувати праве крило Січових стрільців силами кавалерійської бригади Леоніда Крючковського (Деражня — Бар), але з міркувань стратегічного характеру від цього наміру відмовились¹⁰¹. Натомість С. Мацилецький розпорядився перекинути до Бердичева додаткові військові сили. Спочатку йшлося про 5-й полк, але командування 2-ї радянської дивізії категорично відмовилося ослаблювати свої сили до остаточної ліквідації вапнярського угруповання армії УНР¹⁰². Зрештою, у розпорядження М. Щорса вирішили відправити останній полк 1-ї Української радянської дивізії, який залишався в Жмеринці — Новгород-Сіверський (3,5 тис. багнетів). Як і таращанці, ця військова частина складалася переважно з колишніх повстанців Чернігівщини.

Вранці 1 квітня активні бойові дії під Бердичевом відновилися: корпус СС знову розгорнув наступ на місто. Задум січового командування в точності повторював план дій 29 березня. Відсутність підтримки з боку групи Бєня вирішено компенсувати введенням в бій 5-го полку СС, який мав перейти з міста П'ятки до Слободища й обійти супротивника з флангу¹⁰³.

Наступні на Бердичів передував потужний гарматний обстріл позицій червоних. Коли ж артилерійський вогонь вщух, 1-й полк СС розгорнув наступ на західне передмістя Бердичева. Зламавши опір таращанців у районі цегельного заводу й польського цвинтаря, січовики з боєм просувалися вглиб міста. Золочівський курінь зайняв Лису гору й щонайменше один з червоних бронепотягів відійшов на прикриття залізничної станції. Тим часом, 3-й полк СС відтіснив 10-й радянський полк і увірвався в Бердичів уздовж залізниці¹⁰⁴. Невдача спіткала лише 5-й полк СС, який спочатку успішно здійснив фланговий обхід, але несподівано був атако-

¹⁰¹ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 302; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 4об., 7об., 9—10.

¹⁰² РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 42, 47; Там же. — Д. 26. — Л. 455об., 456.

¹⁰³ Безручко М. Від Проскурова до Чарторій... — С. 215.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 50зв., 67; Там само. — Спр. 18. — Арк. 54.

Відділ розвідки 1-го куреня 1-го полку СС

ваний Волинським революційним полком біля с. Райки. Серед стрільців спалахнула паніка, чимало з них потрапили до полону або ж потонули в озері під час безладної спроби відступити на захід. Більша частина полку переправилася через річку Гнилоп'ять і разом з гарматною батареєю відійшла на Малу Татаринівку¹⁰⁵. Та навіть залишившись без підтримки, 3-й полк СС увечері зайняв єврейський цвинтар на північній околиці Бердичева і з боями просувався до залізничної станції.

Незважаючи на вечірню темряву, червоні вперто обороняли кожную споруду в місті. Запеклий вуличний бій нагадав

багатьом «старим» січовикам боротьбу на вулицях Києва в січні 1918 р. «Сьогоднішній бій надзвичайно трудний, люди дуже перетомлені, б'ються дуже відважно, щоб закріпитися в Бердичеві», — йшлося у зведенні зі штабу корпусу СС¹⁰⁶. Січова артилерія не могла підтримати належним чином свою піхоту, втративши з нею зв'язок. Є. Коновалець так описував бій у розмові з А. Мельником: «В городі мусили зводити стрільці рукопашний бій і боротись з усіма, тому що з усіх сторін з криш, вікон, церков були обстріляні кулеметами і крісами»¹⁰⁷. В оперативному звіті корпусу СС відзначалося: «Ворог, не дивлячись на цілодобовий обстріл із гармат, обороняється надзвичайно вперто, особливо вперто б'ються броневі потяги ворога, один з них з житомирського напрямку весь час обстрілює з тяжких гармат фланговим огнем залізницю і наше ліве крило»¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Безручко М. Від Проскурова до Чарторий... — С. 215.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 67зв.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 50зв.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 67—67зв.

Жорстокий бій на вулицях Бердичева тривав усю ніч на 2 квітня. Лише прибуття до міста перших підрозділів Новгород-Сіверського полку схилило чашу військового успіху на бік червоних. До ранку 1-й і 3-й полки СС під натиском переважаючих сил ворога були змушені відступити на лінію Бистрик — Романівка — Радзивилівка — Скраглівка — Райки¹⁰⁹.

Цього разу червоні переслідували відступаючі січово-стрілецькі частини. Є. Коновалець доповідав А. Мельнику про ворожий натиск: «3-й полк, згідно Станіславівський курінь, не витримав його і подався взад. Через це мусів податися взад і 1-й полк. Позиції наші ідуть тепер через Озадівку, Гардишівку, Голодьки, Райки»¹¹⁰. Червоні зупинили свій наступ лише для перепочинку. Виснажена січово-стрілецька піхота не намагалась контратакувати супротивника, артилерія СС отримала наказ зосередити вогонь на місті Бердичів¹¹¹.

Чисельна перевага червоних продовжували зростати. 2 квітня на позиції під Бердичевом прибула решта підрозділів Новгород-Сіверського полку і сформований у Полтаві кавалерійський дивізіон (340 шабель)¹¹². Щоправда, настрої червоноармійців викликав певні побоювання командирів. Так, вояки кавалерійського дивізіону напередодні виявили непокору, відмовилися їхати на передову й вимагали заміни політичних працівників¹¹³. Лише під загрозою розправи дивізіон вирушив на фронт. А 2 квітня мало не повстав 10-й радянський полк. Червоноармійці спробували арештувати С. Мацилецького, М. Щорса й Шкутя, які саме прибули на огляд полку. Вояків ледь вдалося заспокоїти, командира арештували й після суду розстріляли. «Частини вороже налаштовані до цивільної влади, особливо до ЧК», — відзначалося у радянському зведенні від 2 квітня про настрої військ бердичівського району¹¹⁴. У Таращанському й Новгород-Сіверському полках розпочалося дезертирство.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 54; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 43в.

¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 51.

¹¹¹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 54зв.

¹¹² Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 107; Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 315.

¹¹³ РГВА. — Ф. 25860. — Оп. 2. — Д. 2. — Л. 62.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 4.

Загроза заворушень в лавах українських радянських частин зростала, загрожуючи змінити характер самої війни.

Оскільки Січові стрільці тепер за чисельністю значно поступалися супротивнику, Є. Коновалець вважав неможливим здобути Бердичів без підтримки військ Беня. 2 квітня він вказав на це А. Мельнику: «Дозвольте докласти Вам, що як довго Північна група не поставиться серйозно до бердичівських операцій і не дасть наказів тим частинам, які стоять на фронті проти Бердичева, щоби повели наступ проти Бердичева і як довго частини Північної групи не займуть Реї, а їх броневі потяги не посунуться до Ришковець, так довго наш наступ не буде мати ніякого успіху. Прошу Вас, п. начальника, і від всього фронту, корпусу СС, де я сьогодні був, просити аби ж відповідний наказ Північній групі як найбільш категоричний спосіб був виданий, бо даром проливати кров, це з нашої сторони тепер, після цих втрат, які ми понесли, річ недопустима»¹¹⁵.

Виснаженість січово-стрілецьких частин також змусила січове командування відмовитися від наступальних планів. «Щоб продовжувати операцію потрібно свіжі сили, полки вже 10 днів у поході, починаючи з Мирополя в [...] кожнодневних боях», — йшлося у зведенні зі штабу корпусу СС¹¹⁶. Відсутність засобів для боротьби з ворожими бронепотягами й катастрофічний брак кінноти для здійснення розвідки ще дужче ускладнювали становище січовиків. 2 квітня Є. Коновалець повідомляв А. Мельнику: «1. Прохаю Вашого розпорядження, аби негайно був висланий авіавідділ, але такий, який післязавтра міг би зробити на Бердичів нальот і скинути на станцію і передусім на броневий потяг бомби (бо з ним ніяк дати собі ради); 2. Прохаємо по можності прислати нам поповнення для кавалерії...»¹¹⁷ Але командування армії УНР вважало військову авіацію занадто цінною для участі в бойових діях під Бердичевом. Затяглося й вирішення питання про підпорядкування корпусові СС розташованій у тиловому районі кінноти (5-та кінна дивізія).

3 квітня Таращанський полк за підтримки радянських бронепотягів розгорнув наступ на станцію Демчин. Рештки 5-го полку

¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 49зв.—50.

¹¹⁶ Там само. — Арк. 67зв.

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 50.

СС відійшли на Чуднів, 1-му полку СС вдалося відірватися від ворога, але 3-й полк СС був змушений прийняти бій, в якому зазнав важких втрат. Співробітники оперативного відділу штабу корпусу СС потрапили під кулі на станції Демчин, кількох з них було поранено. Підполковник Б. Сулковський взяв до своїх рук керівництво боєм. Лише під прикриттям бронепотягів 3-й полк СС разом зі штабістами зміг відступити вздовж залізниці¹¹⁸. Оперативний звіт січового командування був лаконічним: «На фронті корпусу СС наші частини під напором ворога відійшли на лінію сіл Плакси — Пилипка — Рачки — фільварк Мурований, а броневі потяги — на ст. Демчин»¹¹⁹. Того ж дня радянські бронепотяги відігнали на захід бойові потяги СС. Червоні зайняли Демчин.

Низька боєздатність виснажених боями січово-стрілецьких частин змусила Є. Коновальця та Б. Сулковського «взяти за наш пункт оборони лінію р. Тетерів»¹²⁰. Але 4 квітня виявилось, що галицькі новобранці нездатні утримати зайняті позиції. За першого натиску ворога всі три курені буквально пустилися навтьоки. У 1-му полку СС сотники І. Рогульський і Матвій Загаєвич ледь не стали жертвами розправи, коли намагалися зупинити втікачів. Жменька «старих» січовиків вирвала обох старшин з рук Золочівського куреня й урятувала батареї від ворога. Після цього, І. Рогульський склав із себе відповідальність за бойове становище¹²¹. Б. Сулковський доповідав до штабу Дієвої армії: «По фронті корпусу СС ворог, одержавши підкріплення, повів знов наступ. Наші частини не витримали наступу переважаючих сил ворога, відійшли на лівий берег ріки Тетерів на лінію сс. Карпівці — Троцца з заставою Подолянки — Чуднів — Дубище на флангах кінноту на правому флангу Троцца, а на лівому Детківці. Броневі потяги між ст. Чуднів і Михайлинками»¹²².

Становище січовиків виглядало катастрофічним. Є. Коновалець вирішив, що низька бойова якість галицьких поповнень, виснаженість і малочисельність інших січово-стрілецьких підрозділів «примушують нас замість позиції на р. Тетерів відійти ще

¹¹⁸ Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії...* — С. 216.

¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 68.

¹²⁰ Там само. — Арк. 72, 74.

¹²¹ Там само. — Арк. 70, 73.

¹²² Там само. — Арк. 47—47зв.

Червоноармійці

далі»¹²³. Б. Сулковський також не вірив у можливість відстояти переправу через Тетерів. «Про Коломийський, Станіславський і Золочівський [курені] кажуть, що їх вже нема. Всі вони держать напрям на Гороза і навіть примушують старих стрільців під загрозою іти з ними... — повідомляв 4 квітня начальник штабу Січових стрільців А. Мельнику. — Констатую, що в цих відносинах неможливо рішуче що-небудь зробити, хіба нам тут зібратися і стати на мості і все віддати на поталу»¹²⁴.

Але відмова від оборони Тетерева означала відхід корпусу СС до р. Случ. Іншими словами, Січові стрільці після двотижневих боїв поверталися на вихідні позиції. Вважаючи це неприпустимим, А. Мельник намагався піднести бойовий дух командування корпусу СС звітками про перехід на бік армії УНР радянських частин, антибільшовицькі селянські повстання в Україні й загальний політичний страйк у Росії. 4 квітня він вказав у розмові по прямому дроту з Є. Коновальцем, що проти корпусу СС діють «нікчемні сили», які складаються з 200—300 матросів і одного полку Таращанської дивізії, «все інше — хлам без найменшої бойової вартості». Натомість на поповнення корпусу СС, за словами А. Мельника, йшли дві гарматні батареї. Виконувач обов'язків Наказного отамана наголосив на неприпустимості відступу: «У ворога мається мінімальна кількість артилерії і в тилу його ніяких підходячих резервів, сама артилерія наша поставлена в розстрільну і лише під прикриттям мінімальної кількості піхоти повинна держати давніше зайнятий фронт перед Бердичевим. Корпус Січових стрільців

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 74.

¹²⁴ Там само. — Арк. 70, 71.

сильніший, ніж Північна група у Коростеня, уже числом багнетів, о артилерії їй не говорить. Це все сказане мною ставить вимогу до Січового стрілецтва намічених Вами задніх ліній не займать, а закріпитись на займаємій лінії дотепер і давши змогу на коротенькій відпочинок підійшовшим резервам, з якими обійтись дуже серйозно і як треба, дуже суворо, хотя би навіть до розстрілу до десятого, що Бога ради задержиться на дотеперішній лінії. Ми в очікуванні нових подій, які в дуже короткому часі зметуть більшовизм з лица землі й через короткий ще час доведеться терпеливо і мужньо видержати цей кризис»¹²⁵.

У штабі корпусу СС вже мали відомості про поширення антикомуністичних настроїв серед червоноармійців та селянські виступи проти більшовиків у прифронтовій смузі. Але ці обнадійливі звістки не допомогли стримати ворожий наступ. 6 квітня червоні обійшли ліве крило січовиків, ударивши на Чуднів — Дубище. Розташовані на цьому відтинку Станіславський та Коломийський курені, а також кіннота Запорізького дивізіону в сум'ятті відступили до Романова. Таращанці без бою захопили станцію Чуднів¹²⁶. Аби відірватись від ворога, корпус СС отримав наказ відійти до річки Случ і зайняти позиції у районі Миропіль — Стара Чорторія. Авангард і бронепотяги січовиків мали залишатись на станції Романів¹²⁷.

Однак закріпитися на лінії р. Случ не вдалося. Щойно червоні відновили наступ, Січові стрільці відійшли до річки Хомора. 3-й полк СС розташувався у Полонному, 1-й полк СС перейшов до Шепетівки, а рештки 5-го полку СС було розформовано і вліто до інших частин¹²⁸. Є. Коновалець сподівався утриматись на лінії Хомори, але за першого ж натиску ворога 3-й полк СС відійшов до Шепетівки.

Таким чином, упродовж тижня Січові стрільці відступили більш як на сто кілометрів уздовж залізниці Бердичів — Шепетівка. Зайнявши Проскурів і Старокостянтинів, червоні загрожували ударом в запілля армії УНР з півдня. Позаяк січовики втра-

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 69—69зв.

¹²⁶ Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918—1920 гг... — С. 48.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 77—77зв.

¹²⁸ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 216—217.

Група січово-стрілецьких старшин

тили здатність до наступальних дій, А. Мельник 10 квітня доручив корпусові СС прикривати й обороняти станцію Шепетівка¹²⁹. Повернути Бердичів було доручено житомирській групі. Але це завдання виявилось не під силу військам, які ледь стримували ворожий натиск. Оскільки наступ Північної групи на коростенському напрямку на цей час захлинувся, армія УНР перейшла до оборони.

Так скінчився бердичівський наступ Січових стрільців. В українській військово-історичній літературі склалася хибна традиція вважати спробу здобути Бердичів ледь не головною військовою операцією армії УНР

навесні 1919 р. Це сталося завдяки тому, що тривалий час лише праця М. Безручка з історії Січових стрільців була єдиним джерелом відомостей про операції армії УНР навесні 1919 р. Насправді ж, дії корпусу СС були лише частиною загального контрнаступу на протибільшовицькому фронті. Головні військові події розгорнулися під Коростенем, а Січові стрільці мали підтримати Північну групу й урятувати від розгрому війська Східного фронту армії УНР.

Катастрофа Східного фронту значною мірою зумовила перебіг подій на всіх інших напрямках бойових дій, ще до прибуття корпусу СС на позиції. Перекинувши під Коростень та Бердичів частини 1-ї Української радянської дивізії, червоні спромоглися всюди відбити натиск військ УНР. Та навіть оцінюючи згодом стратегічну ситуацію на Правобережжі наприкінці березня — на початку квітня 1919 р., В. Антонов-Овсієнко писав про «більш

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 86.

ніж серйозне становище під Бердичевом»¹³⁰. Якби зусилля Січових стрільців увінчалися успіхом, це загрожувало зруйнувати оборону радянських частин в західній Київщині. Червоні мали достатньо сил, щоб не допустити подальшого просування січовиків у своє запілля — але житомирська група військ УНР після здобуття корпусом СС Бердичева могла цілковито зосередитися на підтримці наступу на коростенському напрямку.

Наполегливі спроби Січових стрільців здобути Бердичів ледь не увінчалися успіхом. Найбільш сприятливе становище склалося на початковому етапі бердичівської операції (24—26 березня), коли корпус СС ще зберігав чисельну перевагу над ворогом. Швидкий і рішучий удар на Бердичів міг скінчитися розгромом супротивника. Натомість, повільне зосередження й неквапний наступ січовиків дозволили червоним поступово зосередити на бердичівському напрямку значні військові сили.

Головними причинами невдачі двох спроб здобути Бердичів стали: слабка координація дій січово-стрілецьких частин, брак належної розвідки, недостатня артилерійська міць. Усі ці чинники відіграли вирішальну роль вже під час першого штурму (27—29 березня). Так, нечисленність кінноти СС не дозволила здійснити розвідку далі міських околиць, внаслідок чого праве крило корпусу зазнало неочікуваного й нищівного флангового удару в перший і третій дні боїв. Неузгодженість дій на різних бойових відтинках знизила ефективність дій січовиків на другий день наступу, а відсутність співпраці між корпусом СС і житомирською групою Бєня врятувала червоних від катастрофи третього дня. Міць ворожих бронепотягів виявилась ще одним вирішальним чинником для перебігу бойових дій. Виснаженість січово-стрілецьких частин і низька якість поповнень призвели до невдачі другого штурму Бердичева (1—2 квітня). Твердження М. Безручка про незалучення командуванням СС усіх наявних сил можна пояснити лише недостатньою поінформованістю автора: насправді всі три полки січово-стрілецької піхоти з самого початку брали участь в наступі на Бердичів і використовувалися відповідно до рівня своєї боєздатності. Натомість не підлягає сумніву, що командування корпусу СС обрало стратегію обходу міста занадто пізно, лише на третій день боїв.

¹³⁰ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 307.

Запеклість боїв за Бердичів виявилась незвичною навіть для їх учасників. У листі до дружини М. Щорс писав про «бердичівське жахіття», відзначивши тим самим інтенсивність і напруженість бойових дій¹³¹. За даними радянського мемуариста, під Бердичевом Таращанський полк втратив убитими, пораненими і зниклими безвісти 400 осіб¹³². Загальна цифра втрат радянських частин у бердичівських боях була в кілька разів більшою. Імовірно, Січові стрільці мали 600—700 убитих, поранених і полонених.

Хоча наступ на Бердичів скінчився поразкою, своїми діями Січові стрільці відтягнули значні ворожі сили й виграли час для операцій Північної групи армії УНР. Ці зусилля дорого обійшлися січовикам, для яких бердичівські бої стали одним з найбільш суворих випробувань під час Визвольної війни. Проте звитяга й мужність стрільців справили враження на супротивника, у військах якого стрімко зростало невдоволення комуністичним режимом. Знадобилося небагато часу, аби більшість учасників бердичівських боїв з боку червоних змінили своє ставлення до радянської влади, а чаша військового успіху знову схилилася на бік захисників національної справи.

¹³¹ Герасимов Е. Щорс... — С. 93.

¹³² Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 108.